

Ryszard Czekalski

Rys historyczny lekcji religii katolickiej w Polsce

Studia Katechetyczne 7, 99-125

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rys historyczny lekcji religii katolickiej w Polsce

Szkolne nauczanie religii pojawiło się w Polsce wraz z pierwszymi szkołami, założonymi przez Kościół katolicki. Ulegało ono różnego typu przeobrażeniom w zależności od czasu oraz sytuacji ekologicznej i społeczno-politycznej kraju. Zawsze jednak nauczanie religii katolickiej w Polsce, pomimo najróżniejszych przeszkód, nawet podczas zaborów, znajdowało się w wykazie szkolnych przedmiotów nauczania. Wyjątkiem był jedynie okres około 30 lat w PRL-u, gdy nauczanie religii katolickiej zostało *wyrzucone* z polskich szkół.

W niniejszej refleksji dokonamy przeglądu najbardziej charakterystycznych okresów dla polskiej katechezy, ze zwróceniem szczególnej uwagi na naukę religii katolickiej w szkole. Refleksję tę rozpoczniemy od początku istnienia państwa polskiego, a skończymy ją na XX wieku.

1. Wiek XI-XV

W Polsce, po przyjęciu chrześcijaństwa, nie dokonał się natychmiastowy proces przejścia wszelkich zdobyczy średniowiecznych istniejących w Europie, w tym znanych form szkolnictwa. Przez pierwsze dwa stulecia w chrześcijańskiej Polsce trudno doszukać się organizacyjnych form szkolnictwa, na wzór szkół parafialnych, klasztornych i katedralnych istniejących w zachodniej Europie. Pierwsze polskie szkoły zaczynają powstawać od XI wieku, głównie przy istniejących kapitułach katedralnych (w XIII wieku istniało 7 kapituł: gnieźnieńska, krakowska, wrocławska, poznańska, kamieńska, włocławska, płocka) oraz przy kapitułach kolegiackich (19 z nich powstało przed XIII wiekiem, zaś około 35 z nich powstało w okresie od XIII do XVI wieku). Największe zasługi w rozwoju szkolnictwa w pierwszej fazie organizacyjnej państwa polskiego posiadają trzy miasta: Gniezno, Kraków i Płock¹.

Zdecydowanie większy rozwój szkolnictwa w Polsce obserwuje się w XV wieku. Większość polskich miast i miasteczek, a nawet zamożniejsze parafie wiejskie, posiadały własną szkołę parafialną². W latach 1364-1510 można stwier-

¹ Zob. M. Rehowicz, *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XVI wieku)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 36n.

² S. Kot, *Historia wychowania. Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, t. 1, Warszawa 1996, s. 192.

dzić istnienie w Polsce ponad 600 szkół parafialnych (łącznie z kolegiackimi). Program nauki w tego typu szkołach był dość ubogi. Chodziło przede wszystkim o nauczenie chłopców pacierza i psalmów oraz nauczenie pisania i czytania. Podejmowano próby uczenia łaciny, śpiewu kościelnego i ministrantury³. Powstające szkoły przy katedrach i kolegiatach, a także w mniejszym zakresie przy klasztorach, oraz szkoły parafialne, przeznaczone były głównie dla osób przygotowujących się do stanu duchownego. Szkoły te pełniły taką rolę aż do końca XVI wieku, czyli do czasu, gdy zaczęły powstawać seminaria duchowne⁴. Należy jednak zaznaczyć, że szkoły parafialne, zgodnie z zaleceniami soborów, były dla wszystkich chętnych, bez względu na stan, miejsce zamieszkania czy wiek. Nie czyniono też zakazu korzystania z nauki dziewczętom. W praktyce jednak, jak już wspomniano, w nauce widziano przede wszystkim szansę awansu w stanie duchownym⁵. Jakkolwiek w okresie średniowiecza dostrzec można pierwsze formy organizacyjne szkolnictwa, to jednak trudno na tym etapie organizacyjnym mówić o dobrze funkcjonującym, powszechnym i zorganizowanym systemie nauczania. Trudno jednak sobie też wyobrazić, aby w istniejących wówczas szkołach, zakładanych przez Kościół, nie było nauki religii katolickiej.

2. Wiek XVI-XVII

Przełomowym okresem dla organizacji szkolnictwa, a tym samym nauki religii w szkołach, okazał się wiek XVI wraz z odpowiednimi zarządzeniami dwóch soborów powszechnych: V Soboru Laterańskiego (1512-1517) oraz Soboru Trydenckiego (1545-1563).

V Sobór Laterański domagał się m.in. większego dowartościowania nauki religii w istniejących szkołach. Ubolewano nad tym, iż w szkołach większą uwagę przywiązuje się do przedmiotów świeckich, a zbyt mało uwagi poświęca się nauczaniu prawd wiary. Zobowiązywano przełożonych szkół i nauczycieli, aby przykładali większą wagę do nauki religii. W jednym z dekretów soborowych czytamy: *Ponieważ „usposobienie człowieka jest złe już od młodości” i od dzieciństwa przyzwyczaić się do dobrego jest wielkim dziełem i osiągnięciem, postanawiamy i zarządzamy, że przełożeni szkół i nauczyciele powinni nauczać i odpytywać swoich chłopców czyli uczniów nie tylko w zakresie gramatyki, retoryki*

³ M. Rechowicz, *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XVI wieku)*, art. cyt., s. 49n; por. S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, Kielce 2005, s. 201.

⁴ M. Rechowicz, *Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XVI wieku)*, art. cyt., s. 30, 45, 48.

⁵ S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, dz. cyt., s. 200n.

i pozostałych tego typu sztuk, a także będą zobowiązani nauczać tego, co dotyczy religii, jakie są przykazania Boże, artykuły wiary, święte hymny i psalmy, żywoty świętych, a w dni świąteczne nie mają uczyć się niczego innego, jak tylko dotyczących religii i dobrych obyczajów. Są zobowiązani kształcić ich w nich, do nich zachęcać i nakłaniać, na ile mogą. Mają chodzić do kościołów nie tylko na msze, lecz także na nieszpory i słuchanie liturgii godzin, i podobnie skłaniać uczniów do słuchania kazań i nauk, i nie mogą im wyklądać niczego przeciwko dobrym obyczajom ani co by prowadziło do bezbożności⁶.

Zupełnie nowa sytuacja dla ówczesnej Europy pojawiła się wraz z reformacją i wystąpieniem Marcina Lutera (1483-1546). Podział, jaki wówczas dokonał się w Kościele katolickim, przyczynił się także do powstania nowej sytuacji edukacyjnej. Bez wątpienia przełomową rolę w dziejach Kościoła i szkolnictwa odegrał Sobór Trydencki, który przyczynił się do znacznych przemian w Kościele. W soborowym *Dekrecie o nauczaniu i głoszeniu* (1546) zobowiązano biskupów, aby w większych ośrodkach został zatrudniony nauczyciel, który będzie nauczał *gramatyki kleryków i innych ubogich uczniów, aby następnie (z Bożą pomocą) mogli oni przejść do studiów Pisma Świętego⁷*. Była to niewątpliwie zachęta do zakładania szkół parafialnych, przygotowujących młodych ludzi do dalszego kształcenia, szczególnie poznawania Pisma Świętego. Ponadto zobowiązywano, aby w nauczaniu religijnym w szkołach zakonnych i gimnazjach publicznych zdecydowanie bardziej uwzględniano i wykorzystywano Pismo Święte⁸.

Sobór nadto zobowiązywał do erylowania kolegiów [seminariów duchownych] przeznaczonych, jak czytamy w dekrecie soborowym, *dla młodych ludzi z danego miasta i diecezji albo danego kraju, jeżeli ich liczba jest niewielka. Tam mają być utrzymywani, nauczani zasad religii oraz kształceni w dziedzinie dyscypliny kościelnej. Do takiego zaś kolegium będą przyjmowani kandydaci w wieku przynajmniej dwunastu lat, urodzeni w prawowitym związku małżeńskim, umiejący dobrze czytać i pisać, którzy dają nadzieję, że są odpowiedni, i że mają wolę, aby zawsze służyć w Kościele⁹*. Powstawanie seminariów duchownych było nową formą organizacyjną szkolnictwa, torującą jednocześnie drogę do całkowitego oddzielenia kształcenia osób świeckich od osób przygotowujących się do stanu duchownego. Decyzja ta posiadała daleko idące konsekwencje w ówczesnej reorganizacji szkolnictwa. Otwierała ona bowiem przestrzeń do

⁶ V Sobór Laterański, *Reforma kurii i innych [instytucji]*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4, opr. A. Baran, H. Pietras, Kraków 2005, s. 97-99.

⁷ Sobór Trydencki, *Dekret o nauczaniu i głoszeniu*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4. dz. cyt., s. 243.

⁸ Tamże, s. 245.

⁹ Sobór Trydencki, *Dekret o reformie*, w: *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4. dz. cyt., s. 707.

nowych form organizacyjnych i kształcenia religijnego nie tylko osób pretendujących do stanu duchownego.

Powyższe zarządzenia soborowe znalazły szybki odzew także w Polsce. Spośród wielu rewolucyjnych inicjatyw soborowych należy wskazać na reformę szkolnictwa elementarnego oraz inicjatywy związane z powstawaniem nowych sieci szkół, np. szkół prowadzonych przez jezuitów, którzy próbowali połączyć ówczesne humanistyczne oczekiwania społeczne z kształceniem charakterów w oparciu o praktyki religijne¹⁰. Także i inne zgromadzenia zakonne włączyły się w proces edukacji. Dużą rolę odegrali, obok jezuitów, także dominikanie, franciszkanie, karmelici oraz pijarzy¹¹.

Od XVI wieku szkoły parafialne funkcjonowały w większości parafii miejskich i wiejskich. Polska parafia bez szkoły była raczej zjawiskiem wyjątkowym. Szacuje się, że w początkach XVI wieku szkoły parafialne w diecezjach gnieźnieńskiej, krakowskiej czy wrocławskiej funkcjonowały w ponad 90% parafii¹². W diecezji płockiej odsetek szkół parafialnych był jeszcze wyższy, na przykład, w archidiakonacie pułuskim w 1530 roku wynosił on 97,43%¹³. Program nauczania w tych szkołach nie był zbyt wysoki. Obejmował naukę czytania i pisanie, naukę modlitw, zwłaszcza psalmów, łaciny i śpiewu kościelnego. Z nauki korzystała raczej niewielka ilość uczniów. Spośród wielu powodów na taki stan rzeczy składał się m.in.: brak powszechnej potrzeby kształcenia się, trudności z dotarciem do szkół, szczególnie na wsiach. Zdecydowanie wyższy poziom nauczania był w szkołach katedralnych, kolegiackich i zakonnych¹⁴.

W szkołach parafialnych, zgodnie z istniejącymi tendencjami posoborowymi, nauczano katechizmu. Ówczesne polskie synody prowincjonalne i diecezjalne dość jednoznacznie obligowały proboszczów, aby nie tylko zakładali tego typu szkoły w parafiach i troszczyli o dobrych nauczycieli, ale aby katechizm stał się głównym przedmiotem nauczania religii. Synod prowincjonalny prymasa Stanisława Karnkowskiego (1589) włączył naukę katechizmu do programu szkoły parafialnej, zaś synod prowincjonalny prymasa Bernarda Maciejowskiego (1607), opierając się na uchwałach synodu krakowskiego (1601), nakazywał nauczycielom szkół parafialnych uczenie chłopców katechizmu na pamięć. Natomiast synod prowincjonalny prymasa Jana Wężyka (1628) przypominał pro-

¹⁰ B. Natoński, *Szkolnictwo jezuickie w dobie kontrreformacji*, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, Kraków 1994, s. 41.

¹¹ S. Wielgus, *Filozofie w Rzeczypospolitej*, Płock 2002, s. 38.

¹² S. Olczak, *Szkoły parafialne w archidiakonacie wrocławskim w II połowie XVI i I XVII wieku*, „Studia Płockie” 1981, s. 156n.

¹³ E. Wiśniowski, *Diecezja płocka w progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie” 1975, s. 148n.

¹⁴ M. D. Knowles, D. Obolensky, *Historia Kościoła 600-1500*, t. 2, Warszawa 1988, s. 456n.

boszczom obowiązek utrzymania w parafii nauczyciela do nauczania katechizmu w szkole¹⁵. Podobne uchwały znaleźć można w synodach diecezjalnych. Zapisy takie odnajdujemy w XVII-wiecznych uchwałach synodalnych m.in. w uchwałach synodu krakowskiego, wileńskiego, łuckiego czy płockiego¹⁶. Oprócz zachęty do tego, aby proboszczowie troszczyli się o szkoły parafialne i nauczycieli religii, odnajdujemy konkretne wskazania, według jakiego katechizmu należałoby prowadzić zajęcia z religii. Znajdujemy też ciekawe uwagi metodyczne, na przykład, wspomniany synod krakowski (1601) polecał, aby efektami nauki religii uczniowie podzielili się także w kościele parafialnym. W niedziele i święta uczniowie szkoły parafialnej zobowiązani byli recytować katechizm na pamięć. Chodziło o to, aby przez dzieci wszyscy wierni przyswajali sobie prawdy wiary¹⁷. Podobny zapis odnajdujemy w uchwałach synodu łuckiego (1607). Bp Marcin Szyszkowski polecał, aby recytacja, trwająca przynajmniej kwadrans, posiadała formę dialogu: jeden z uczniów stawiał pytania, pozostali uczniowie udzielali odpowiedzi chóralnie¹⁸.

W szkołach parafialnych najczęściej obowiązującymi katechizmami w XVI wieku były dwa najstarsze przekłady autorstwa ks. Jakuba Wujka. Pierwszy z nich to przekład katechizmu Piotra Kanizjusza (1570), noszący tytuł *Maluczki katechizm Kościoła powszechnego*. Katechizm drugi to *Nauka chrześcijańska albo Katechizmik dla dziatek przez Jakuba Ledezma, teologa Zebrania Pana Jezusowego napisany, a teraz na polskie przełożony* (1570)¹⁹.

Oprócz szkół parafialnych, w których odbywało się nauczanie religii, istniały kolegia zakonne dla młodzieży męskiej. Jako pierwsi wprowadzili je jezuita, sprowadzeni do Polski przez kardynała Stanisława Hozjusza (1564). W programie najstarszego na ziemiach polskich kolegium, założonego w 1565 roku w Braniewie, umieszczona jest nauka religii, która integralnie wiązała się z nauką katechizmu. Podobne programy, z nauką religii, obowiązywały w innych kolegiach jezuickich: Pułtusk (1567), Wilno (1570), Poznań (1573), Jarosław (1577), Połock (1580), Lublin (1581), Nieśwież (1584), Gdańsk (1583), Kalisz (1584), Lwów (1583), Sandomierz (1612). Dość dynamicznie rozwijało się kolegium w Pułtusku (na początku XVII wieku posiadało ok. 1000 uczniów)

¹⁵ J. Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2005, s. 238.

¹⁶ Tamże, s. 238n. Zob. też W. Góralski, *Reformistyczne synody płockie na przełomie XVI i XVII wieku*, Płock 1983, s. 71n, 111-116.

¹⁷ J. Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, dz. cyt., s. 238n.

¹⁸ Tamże, s. 239.

¹⁹ Tamże, s. 240n.

i w Poznaniu (w 1624 roku do kolegium uczęszczało 1326 uczniów)²⁰. Wzorcowym katechizmem w kolegiach jezuitów był katechizm św. Piotra Kanizjusza i jego liczne tłumaczenia²¹.

Drugim zakonem, który odegrał istotną rolę w polskim szkolnictwie, a tym samym w nauczaniu religii, był Zakon Pijarów, sprowadzony do Polski w 1642 roku przez Władysława IV. Pijarzy zajmowali się głównie nauczaniem początkowym, które prowadzili bezpłatnie z myślą o biednej młodzieży. Pierwszą szkołę otworzyli w Warszawie (1658), a następnie w Rzeszowie (1658), Chełmie (1667), Łowiczu (1668), Piotrkowie (1675), Górze Kalwarii (1675), Radomiu (1688), Warężu (1690), Wieluniu (1691), Łukowie (1696)²². W programie nauczania w szkołach pijarskich, obok takich przedmiotów, jak języki obce, historia, geografia, matematyka, fizyka, astronomia, obowiązywała nauka religii, czyli katechizm²³.

Od XVII wieku dostrzegamy też coraz większe zaangażowanie zakonów żeńskich na rzecz szkolnictwa prowadzonego dla dziewcząt. Największe zasługi posiadają takie zakony żeńskie, jak: benedyktynki, szarytki, wizytki i sakramentki. Siostry zakonne oprócz ogólnego wychowania dziewcząt nauczały także religii, czyli katechizmu. Pierwszy katechizm dla potrzeb szkół dla dziewcząt wydały wizytki warszawskie w 1702 roku. Było to *Krótkie zebranie wiary katolickiej albo Nauka chrześcijańska na wzór katechizmu X. Piotra Kanizjusza*²⁴.

Reasumując można stwierdzić, że nauka religii katolickiej do końca XVII wieku odbywała się w istniejących wówczas szkołach. Były to szkoły parafialne oraz kolegia i szkoły zakonne, które istniały dzięki mecenatowi Kościoła katolickiego. Głównym przedmiotem nauczania religijnego we wszystkich ówczesnych szkołach dla dzieci i młodzieży stał się katechizm. To on wyznaczał treści nauczania religijnego. W XVII wieku istniało bardzo wiele katechizmów. Często były to jednak tłumaczenia najbardziej reprezentatywnych autorów włoskich. Jak pisze ks. Roman Murawski, z racji na wielość katechizmów, dochodziło do swego rodzaju *wojny katechizmów*²⁵. Zapoczątkowana po Soborze Trydenckim *era katechizmów* trwała niepodzielnie przez kolejne wieki.

²⁰ S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, dz. cyt., s. 310.

²¹ J. Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, dz. cyt., s. 264n.

²² S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, dz. cyt., s. 320n.

²³ J. Z. Słowiński, *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*, dz. cyt., s. 269-271.

²⁴ Tamże, s. 274n. Zob. też S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, dz. cyt., s. 325.

²⁵ R. Murawski, *Geneza i założenia Katechizmu Kościoła Katolickiego*, „Seminare” 1994, s. 38.

3. Wiek XVIII

Do II połowy XVIII wieku szkolnictwo polskie, podobnie jak i w innych krajach, prawie w całości znajdowało się pod kuratelą Kościoła katolickiego. Jak wspomnieliśmy, były to szkoły parafialne i zakonne. Ich dynamiczny rozwój utrzymał się jeszcze w XVIII wieku do kasaty jezuitów i powstania Komisji Edukacji Narodowej w 1773 roku.

W I połowie XVIII wieku dostrzec można znaczący rozwój szkolnictwa zakonnego. Najpotężniejszy Zakon Jezuitów posiadał największą ilość szkół-kolegiów. W 1773 roku jezuita mieli 67 kolegiów. Drugie miejsce zajmowali pijarzy z 27 kolegiami, następnie bazylianie z 9 kolegiami, Zgromadzenie Kleryckie Księża Życia Wspólnego („komuniści”) mieli 2 kolegia, a teatyni posiadali 1 kolegium²⁶.

Szczególną rolę w omawianym okresie odegrał Zakon Pijarów. Rozwój ten wiązał się z nurtem wielkich reform szkolnych, których prekursorem i propagatorem był ks. Stanisław Konarski (1700-1773). Odegrał on ważną rolę w reorganizacji polskiego szkolnictwa. Przyczynił się do powstania licznych i nowoczesnych kolegiów pijarskich. Najśłynniejszym z nich było *Collegium Nobilium*, powołane do życia w Warszawie w 1740 roku. W kolegiach tych kształciła się głównie ówczesna elita społeczna kraju. Reforma szkolna ks. Konarskiego polegała, najogólniej mówiąc, na zbliżeniu szkoły do życia, społeczeństwa i narodu. Jeśli szkoły dotychczasowe za główny cel stawiały sobie wychowanie pobożnego ludu, to zreformowane szkoły pijarskie wychowywały na ludzi uczciwych i dobrych obywateli. Szkoła miała się stać instytucją wychowującą obywateli znających najlepsze osiągnięcia narodu i patrzących krytycznie na rzeczywistość krajową²⁷. Nowe reformatorskie spojrzenie na ówczesne szkolnictwo nie spowodowało wykluczenia spośród przedmiotów nauczania lekcji religii. Wręcz przeciwnie, można powiedzieć, że w pewnym sensie dowartościowano nauczanie religii oraz całe wychowanie oparto na religii²⁸. Reformy ks. Konarskiego poniekąd zmusiły inne ówczesne szkoły do zreformowania się. Także jezuita w XVIII wieku zaczęli zmieniać wizerunek swoich szkół, akcentując bardziej niż dotychczas wychowanie patriotyczne i obywatelskie. W tym celu utworzyli elitarne kolegia obywatelskie dla dzieci szlacheckich, jak *Collegium Nobilium* we Lwowie (1749), w Wilnie (1751), Lublinie (1753), Poznaniu (1756), Warsza-

²⁶ S. Litak, J. Skarbek, *Kościół na ziemiach polskich 1715-1848*, w: L. J. Rogier, G. Sauvigny, J. Hajjar, *Historia Kościoła 1715-1848*, t. 4, Warszawa 1987, s. 437.

²⁷ S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, dz. cyt., s. 384.

²⁸ Tamże, s. 385.

wie (1753)²⁹. Także i w kolegiach jezuickich nauka religii znajdowała swoje właściwe miejsce wśród przedmiotów nauczania.

Bezprecedensowym wydarzeniem, mającym kolosalne skutki dla polskiego szkolnictwa, było powołanie do życia Komisji Edukacji Narodowej. Dzięki temu, jak zaznacza S. I. Możdżeń, Polska wysunęła się na czoło państw europejskich, tworząc nowoczesny system szkolnictwa. Bezpośrednią przyczyną powołania do życia nowej instytucji była kasata Zakonu Jezuitów. W dniu 14 X 1773 roku, na wniosek podkanclerza litewskiego Joachima Chreptowicza, na sejmie delegacyjnym, zatwierdzającym I rozbiór Polski, w warunkach terroru państw zaborczych, płatnych zdrajców, popleczników Rosji, uchwalono powołanie Komisji Edukacji Narodowej. Z uchwały wynikało, że wszystkie szkoły publiczne zostały wzięte pod nadzór państwowy. W ten sposób w Polsce powstała jedna z pierwszych władz edukacyjnych w Europie (po Wenecji i Austrii). Tym samym nauczanie i wychowanie przeszło, po wielu wiekach, spod kompetencji władz kościelnych pod kuratelę władz państwowych. Należy jednakże zaznaczyć, że powołanie nowej instytucji oświatowej dokonało się ze znacznym udziałem duchowieństwa, które uczestniczyło zarówno w przygotowaniach, jak i powstaniu Komisji Edukacji Narodowej. Pierwszym prezesem Komisji został biskup płocki Michał Poniatowski (1736-1794). Komisja Edukacji Narodowej, nawiązując do reform ks. Konarskiego, dążyła do wychowania dobrego człowieka – chrześcijanina i Polaka³⁰. Według projektu ks. Grzegorza Piramowicza w 1783 roku dokonano reformy szkół średnich. Podzielono kraj na wydziały szkolne: wielkopolski, małopolski, mazowiecki, wołyński i ukraiński. Na czele każdego wydziału stała jedna szkoła wydziałowa, składająca się z sześciu klas, z rocznym kursem nauki (w klasie V nauka trwała 2 lata). Powołano też szkoły podwydziałowe, realizujące ten sam program nauczania co w szkołach wydziałowych³¹.

Komisja Edukacji Narodowej dokonała zmian programowych. Plany nauczania szkół średnich uległy zmianom. Wprowadzono nowe przedmioty, jak historia narodowa, nauka moralna, prawo czy higiena. Doceniono nauczanie religii. Miało ono chronić młodzież przed szerzącym się libertynizmem i niedowiarstwem. Wydane instrukcje dla wizytatorów nakładały obowiązek sprawdzania, czy nauka chrześcijańska jest nauczana w szkole (ustalono, że ma być nauczana przez 3 lata w szkole i 4 lata w kościele). Z planu nauczania szkół wojewódzkich sześcioklasowych z 1783 roku wynika, że nauka religii widnieje w grupie nauk moralno-prawnych i jest nauczana według wspomnianego podziału oraz dodat-

²⁹ Tamże, s. 386n.

³⁰ Tamże, s. 389n.

³¹ Tamże, s. 393.

kowo są nauczane takie przedmioty, jak nauka moralna (po 1 godzinie tygodniowo przez pierwsze cztery lata), powtórzenie nauki moralnej z poprzednich lat (po 1 godzinie tygodniowo przez rok w klasie V); wypisy łacińskie do nauki moralnej (po 1 godzinie tygodniowo w klasie V); wypisy łacińskie do nauki moralnej i prawa (po 1 godzinie tygodniowo w klasie VI); moralna nauka i prawo (po 3 godziny tygodniowo w klasie V oraz 7 godzin tygodniowo w klasie VI)³². Z przytoczonego planu nauczania wynika dobitnie, jak wielkie znaczenie dla reformatorów miała nauka religii. Dali oni także temu wyraz w jednej ze swoich ustaw, w której czytamy, że *religia i prawdziwa pobożność (...) jest najistotniejszą częścią edukacji*³³.

Komisja Edukacji Narodowej poddała nadzorowi oświatowemu szkoły parafialne. Choć wprost szkoły parafialne nie należały do zakresu działalności Komisji, to jednakże udzielano licznych wskazówek programowych i dydaktycznych oraz zachęcano duchowieństwo i szlachtę do ich zakładania. Należy pamiętać, że od początku istnienia szkoły parafialne normowane były ustawodawstwem kościelnym, wydawanym przez synody prowincjalne i diecezjalne. Nadzór więc nad wychowaniem i nauczaniem dzieci w szkołach parafialnych zlecany był proboszczowi. Trudno dokonać całościowej oceny związanej z efektywnością nauczania religii w tych szkołach. Zapewne obok heroicznych duchownych, dzięki którym duch polski przetrwał próbę czasu, zdarzali się też tacy, których postęga nauczycielska pozostawiała wiele do życzenia. Krytycznie wypowiadał się na ich temat ks. Hugo Kołłątaj, który pisał: *Co zaś gorszego, że nawet katechizmy, ta najprostsza nauka wiary, nie były jednakże; sposób ich dawania tyle był przykry i niemiły ludowi, że bardzo rzadko gdzie chciano się go uczyć, rzadziej jeszcze można było co z tej nauki pojąć, a w każdej parafii szła ta nauka jak się plebanowi podobało. Człowiek, przeszedłszy z jednej parafii do drugiej, postrzegał, że nic prawie nie umiał dla odmienności i dziwactw w uczeniu*³⁴.

Szkoły parafialne podlegały wizytacji, której dokonywali wizytatorzy kościelni – biskupi lub ich wysłannicy. Przedmiotem takiej wizytacji był *zazwyczaj całokształt życia szkoły, a więc istnienie, uposażenie, nauczyciel, uczniowie, czas, kiedy odbywało się nauczanie, warunki oraz wyniki nauczania*³⁵. Z ówczesnych sprawozdań powizytacyjnych wynika, że szkoły parafialne były koedukacyjne. Ich istnienie uzależnione było od gorliwości i inicjatywy poszczególnych bisku-

³² Tamże, s. 394.

³³ Cyt. za: tamże, s. 395.

³⁴ H. Kołłątaj, *Pamiętnik o stanie duchowieństwa katolickiego polskiego i innych wyznań w połowie XVIII wieku*, Poznań 1840, s. 39.

³⁵ M. M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych (1764-1830)*, Płock 1987, s. 12.

pów. Szczególnie wyróżniającymi się biskupami, domagającymi się istnienia szkół parafialnych, byli: biskup wileński Ignacy Massalski oraz biskup płocki Michał Poniatowski³⁶. Ten ostatni, w *Liście pasterskim* (1775) usilnie zachęcał, aby proboszczowie zakładali szkoły parafialne, które – jak pisał – nie są jakąś nowością, ale praktyką znaną i stosowaną w Kościele od stuleci. W ramach szkoły parafialnej dzieci i młodzież powinna uczyć się zarówno katechizmu, jak i innych przedmiotów³⁷. Z podobnym apelem zwracał się do proboszczów diecezji wileńskiej biskup Massalski, który, odwołując się do postanowień Soboru Trydenckiego, przypominał o obowiązku zakładania szkół parafialnych³⁸. Zachęty wspomnianych biskupów w sprawie zakładania szkół parafialnych kierowane do proboszczów świadczą o tym, że szkolnictwo parafialne przeżywało swoisty kryzys, który poddyktowany był wieloma przyczynami. Jedną z głównych zapewne było pojawienie się nowej organizacji szkolnictwa wprowadzonej przez Komisję Edukacji Narodowej. Od jej powstania liczba szkół parafialnych znacząco zaczęła zmniejszać się. Przykładem może być diecezja wileńska, w której zaobserwować można szybki proces likwidacji szkół parafialnych (w 1777 roku istniało aż 330 szkół parafialnych, zaś w 1782 roku już tylko 251, a w 1791 roku zaledwie 10). W okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej, jak zaznacza S. I. Możdżeń, funkcjonowało przez pewien czas około 420 szkół parafialnych, przy czym pomiędzy nimi zachodziły znaczące różnice. Widoczne one były szczególnie pomiędzy szkołami znajdującymi się w województwach zachodnich i wschodnich³⁹.

4. Wiek XIX

Pomimo trudnych i różnorodnych związanych z zaborami okoliczności historycznych idee Komisji Edukacji Narodowej odegrały istotną rolę w życiu i kulturze polskiego narodu także w kolejnym wieku. Znalazły one swe odzwierciedlenie w nauczaniu religii w XIX-wiecznym szkolnictwie, zarówno państwowym, jak i kościelnym. Wprawdzie zaborcy uzurpowali sobie prawo do kształtowania szkolnictwa według własnych wyobrażeń, to jednak pozwalano na ograniczoną działalność oświatową Kościoła. Mimo, że starano się Kościół katolicki podpo-

³⁶ Tamże, s. 12n. Por. S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, dz. cyt., s. 396n.

³⁷ Bp M. Poniatowski przypominał także o konieczności zakładania szkół parafialnych w zarządzeniu *Ordinationes generales* (1777). Zaznaczył w nim, że w szkołach parafialnych dzieci mają uczyć się prawd wiary, czytania, pisania, arytmetyki i innych pożytecznych wiadomości. Cyt. za: M. M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku*, dz. cyt., s. 14.

³⁸ S. I. Możdżeń, *Historia wychowania do 1795*, dz. cyt., s. 396.

³⁹ Tamże, s. 397.

rządować i uczynić go jedną ze swych agend, to jednak nie chciano stworzyć państwa o całkowitym obliczu ateistycznym⁴⁰. Dlatego też nie usunięto nauczania religii z polskich szkół znajdujących się pod zaborami. Starano się mieć wpływ na to nauczanie, tak aby ono przynosiło wymierne korzyści panującemu zaborcy⁴¹. Należy też pamiętać, że na przestrzeni ponad stuletniej niewoli relacje z zaborcami nie były stałe. Szczególnie po zrywach narodowych, takich jak Powstanie Listopadowe (1831) czy Powstanie Styczniowe (1863), dostrzec można wzmożoną walkę ze wszystkim tym, co kojarzyło się z polskością, w tym także z tym, co wiązało się z nauczaniem religii rzymskokatolickiej.

Wyjątkowo bolesne dla szkolnictwa polskiego okazały się bezwzględne działania zaborców rosyjskich i niemieckich. Rosja otwarcie podjęła zaprogramowane działania rusyfikacyjne na szeroką skalę, zakazując m.in. stosowania języka polskiego także w nauczaniu religijnym, oczywiście wprowadzając na jego miejsce język rosyjski, usiłując rusyfikować nabożeństwa katolickie, zamykając wiele szkół gimnazjalnych i powiatowych (zwłaszcza na Wołyniu i Podolu). Podobne restrykcje dotyczyły także szkolnictwa pijarskiego⁴². W zaborze pruskim szkolnictwo polskie poddano bezwzględnej germanizacji⁴³. Zastąpiono język polski językiem niemieckim we wszystkich obszarach życia, także w oświacie. Podjęto otwartą walkę z Kościołem katolickim, czego wyrazem był tzw. *kulturkampf*⁴⁴. Nauka religii odbywała się w języku niemieckim, co wywoływało bunt wśród ludności polskiej. Przybierał on formę strajków szkolnych, jak słynny strajk we Wrześni (1901). Wobec zbuntowanych uczniów, broniących języka polskiego w szkolnym nauczaniu, w tym nauczaniu religii, rząd pruski jeszcze bardziej wzmagął represje: bito uczniów strajkujących, wydalano ich ze szkół, więziono rodziców i księży, nakładano rujnujące kary pieniężne⁴⁵. W zaborze

⁴⁰ M. M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku*, dz. cyt., s. 62.

⁴¹ Józef Sonnenfels, działacz masoński, profesor Uniwersytetu Wiedeńskiego postulował, aby religia w życiu państwa stanowiła pierwszorzędną funkcję. Pisał on m.in.: *Jest ona najłagodniejszym obowiązkiem społecznym, poucza o cnocie przez czcigodne zasady, uzupełnia braki prawodawstwa. Panujący musi te lejce trzymać w swoich rękach, a jego troska musi być zwrócona ku temu, by u ludu religia zajęła miejsce wychowania*. Cyt. za: tamże.

⁴² Zob. E. Mitek, *Pedagogika dla teologów*, Opole 1995, s. 82n.

⁴³ Syntetycznie omówioną historię nauczania religii w zaborze pruskim w XIX wieku znaleźć można w: J. Myszor, *Duszpasterstwo parafialne na Górnym Śląsku w latach 1821-1914*, Katowice 1991, s. 88-106.

⁴⁴ *Duchowieństwo parafialne zdawało sobie doskonale sprawę, że katechizacja prowadzona w języku niemieckim zrodzi w efekcie indyferentyzm religijny wśród ludności Górnego Śląska i dawało temu wyraz w swych protestach w czasie i krótko po kulturkampfie* [tamże, s. 97].

⁴⁵ E. Mitek, *Pedagogika dla teologów*, dz. cyt., s. 84.

austriackim oświata także podlegała germanizacji. Stosowano rygorystyczne metody nauczania w języku niemieckim. Język ten obowiązywał także w nauczaniu religii i przyswajaniu sobie katechizmu. Uczenie religii w języku niemieckim wywoływało szczególny opór wśród uczniów, rodziców i nauczycieli. Proces germanizacji w zaborze austriackim nieco zmniejszył się po uchwałach Rady Szkolnej, która pozwalała na nauczanie w języku ojczystym (1866)⁴⁶.

Reasumując można stwierdzić, że podczas zaborów nauka religii rzymskokatolickiej odbywała się w istniejących szkołach, choć towarzyszyły jej szczególnie trudne okoliczności, związane z próbami rusyfikacji i germanizacji⁴⁷. Pomimo trudności ideowych, od połowy XIX wieku zdecydowanie większa liczba dzieci i młodzieży objęta była nauczaniem szkolnym. Najlepsza sytuacja pod tym względem była w zaborze pruskim, w którym około 85% dzieci objętych było nauczaniem na poziomie elementarnym. W Galicji sytuacja była gorsza, gdzie w tym samym czasie pobierało naukę około 28% dzieci. Najgorzej było w Królestwie Polskim, gdzie uczyło się niespełna 20% dzieci⁴⁸.

Analizując materiały źródłowe, trudno jednoznacznie ustalić, w jakim wymiarze godzin odbywała się nauka religii w ówczesnych szkołach. Biorąc pod uwagę różnorodne zaborcze okoliczności, należy stwierdzić, że sytuacja była dość zróżnicowana. Z zapisów protokołów wizytacyjnych wynika, że najczęściej nauka religii w szkołach odbywała się raz w tygodniu. Zdarzało się, że odbywała się częściej, na przykład, 2 razy w tygodniu, a nawet codziennie. Były jednak też szkoły, w których nauka religii nie odbywała się m.in. z tej racji, że księża mieli zakaz władz do nauczania religii, a nawet zakaz wstępu do szkół. Zdarzało się też, że sami księża rezygnowali z nauczania religii w szkole, twierdząc, że naukę religii najlepiej wykląda się w parafii⁴⁹.

⁴⁶ Tamże, s. 85.

⁴⁷ *Wśród przedmiotów szkolnych na pierwszym miejscu wymieniano religię. Przed powstaniem styczniowym uczyli księża, a po 1864 r. całkowicie odsunięto duchowieństwo od szkolnictwa początkowego. W 1876 r. warszawski generał gubernator przypominał, iż „sprawy szkół pod żadnym pozorem nie podlegają przewodnictwu lub jakimkolwiek wpływowi duchowieństwa”. Dopiero w 1892 r. Petersburg przychylił się do próśb włościan i do niektórych szkół weszli księża. W większości szkół nadal uczyli nauczyciele, podobnie jak innych przedmiotów (...). Dopiero w 1906 r. księża weszli w pełni do szkół. Przed i po lekcjach dzieci odmawiały modlitwę, w której wymieniały imię cara.* [W. Jemielity, *Szkolnictwo w Guberni Łomżyńskiej*, Warszawa 1994, s. 95n].

⁴⁸ E. Walewander, *Wychowanie chrześcijańskie w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*, Lublin 1996, s. 38.

⁴⁹ M. M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku*, dz. cyt., s. 128; Tenże, *Materiały do dziejów szkolnictwa na Mazowszu. Wypisy z archiwaliów diecezjalnych XIX wieku*, t. 1, Warszawa-Łowicz 1995, s. 18-42.

5. Okres międzywojenny XX wieku

Odzyskanie niepodległości w 1918 roku było powiewem wolności także w polskim szkolnictwie. Przyszłością polskiej szkoły zainteresowany był szczególnie Kościół katolicki. W proces odnowy i tworzenia szkolnictwa czynnie włączyło się duchowieństwo. Jeszcze w latach bezpośrednio poprzedzających odzyskanie niepodległości biskup płocki, dziś błogosławiony, Antoni Julian Nowowiejski wydał rozporządzenie oświatowe, w którym polecał wiernym i księżom zakładanie szkół. Pisał: *Gdzie szkół jest za mało, należy ich liczbę pomnożyć, aby w parafii, gminie, wiosce nie było dziecka, które nie uczyłoby się czytać, pisać, rachować*⁵⁰. Zaangażowanie duchowieństwa znacząco wspierało odnowę polskiego szkolnictwa i niewątpliwie przyczyniło się do uregulowania polityki oświatowo-katechetycznej w nowo tworzącym się państwie. Polityka ta, z punktu widzenia prawnego, znalazła się w zdecydowanie korzystniejszym położeniu przede wszystkim dlatego, że sprawy Kościoła katolickiego wraz ze sprawami nauczania religii zostały uregulowane zapisem konstytucyjnym (1921) i *Konkordatem* zawartym między państwem a Stolicą Apostolską (1925). Obowiązek nauki religii dotyczył dzieci i młodzieży do lat 18⁵¹.

Uzgodnienia państwowe i kościelne regulowały w sposób zadowalający nauczanie religii w polskiej szkole. Od strony prawnej religia miała przysługujące jej miejsce wśród innych przedmiotów nauczania. Umieszczano ją na pierwszym miejscu w wykazie wszystkich przedmiotów⁵². Jednak z punktu widzenia

⁵⁰ A. J. Nowowiejski, *Słowo biskupie do kochanego ludu katolickiego diecezji płockiej w sprawie uruchomienia szkół*, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 1915, nr 9, s. 96. W punkcie omawiającym okres międzywojenny fragmentarycznie wykorzystuję opracowanie: R. Czekalski, *Katecheza w diecezji płockiej w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Warszawa 1996, s. 92-111.

⁵¹ Art. 120 Konstytucji: *W każdym zakładzie naukowym, którego program obejmuje kształcenie młodzieży poniżej lat 18, utrzymywanym w całości lub części przez państwo lub ciało samorządowe, jest nauka religii obowiązkowa. Kierownictwo i nadzór nauki religii w szkołach należy do właściwego związku religijnego, z zastrzeżeniem naczelnego prawa nadzoru dla państwowych władz szkolnych [Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1924, s. 41n]. Art. 13 Konkordatu: 1. We wszystkich szkołach powszechnych z wyjątkiem szkół wyższych nauka religii jest obowiązkowa. Nauka ta będzie dawana młodzieży katolickiej przez nauczycieli, mianowanych przez władze szkolne, które wybierać ich będą wyłącznie spośród osób, upoważnionych przez ordynariuszów do nauczania religii. Kompetentne władze kościelne nadzorować będą nauczanie religii pod względem jego treści i moralności nauczycieli. W razie, gdy ordynariusz odebrał nauczycielowi dane mu upoważnienie, ten ostatni będzie przez to samo pozbawiony prawa nauczania religii. 2. Dyplomy naukowe wystawiane przez wyższe seminaria będą wystarczały do nauczania religii we wszystkich szkołach publicznych, z wyjątkiem szkół wyższych [Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską, Lwów 1925, s. 46-48].*

⁵² S. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, Warszawa 1964, s. 605.

praktycznej sytuacji była bardziej skomplikowana. Trudności stworzenia systemu oświatowego, pojawiające się różne tendencje i prądy wychowawcze, chcące ograniczyć wpływ katechezy na wychowanie młodego człowieka, budziły poważne zaniepokojenie u najwyższych przedstawicieli Kościoła w Polsce i na świecie⁵³. Tendencje te znalazły żywy oddźwięk w wielu ówczesnych publikacjach religijnych⁵⁴. Szczególną dyskusję wywołała ustawa z 11 III 1932 roku o ustroju szkolnictwa, w której, mówiąc o wychowaniu dzieci i młodzieży, nie precyzowano pojęcia wychowanie, zastąpiono go słowem *wyrobienie*. W omawianej ustawie nie mówiło się wprost o wychowaniu religijno-moralnym, wspominało się natomiast o wychowaniu fizycznym, psychicznym oraz o wychowaniu ogólnym⁵⁵. Obraz sytuacji oświatowej w interesującym nas okresie dobrze przedstawiają słowa E. Webera: *Żyjemy w czasach zatracenia celów pedagogicznych, niepewności w sprawach wychowania i ciągłego wahania się między najrozmaitszymi krańcowościami i relatywizmami, które usiłują się nawzajem obalić lub pozbawić wpływu*⁵⁶.

Batalia o polską szkołę i właściwe miejsce w niej nauki religii trwała przez cały okres międzywojenny. Wielu księży domagało się poszanowania religii w szkole i współdziałania w wychowaniu młodego pokolenia. Niemalże każde pojawiające się zjawisko negatywne spotykało się z natychmiastową reakcją polskiego duchowieństwa⁵⁷. Polscy biskupi apelowali do rodziców, chcąc uświadomić i uwrażliwić ich na katolickie wychowanie dzieci i młodzieży oraz na konieczność zakładania szkół wyznaniowych. Apele te szły po linii wezwań Stolicy Apostolskiej, a szczególnie zachęt zamieszczonych w encyklice Piusa XI *Divini illius magistri*⁵⁸. Prefekci zastanawiali się nad tym, jakimi środkami umacniać religię w szkole powszechnej i średniej. W tym celu powstały Koła Prefektów, które organizowały specjalne zjazdy szkoleniowe i sympozja kate-

⁵³ PIUS XI, *Encyklika o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, Warszawa 1932, s. 51-62; *Odezwa Episkopatu Polski w sprawie antyreligijnych wystąpień na Zjeździe Związku nauczycieli szkół powszechnych w Krakowie w lipcu 1930*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1930, s. 401-403; I Polski Synod Plenarny, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 1938, nr 1, s. 21, 65-67.

⁵⁴ J. Ratyński, *O wychowanie młodego człowieka*, Płock 1937; S. Szydelski, *Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej*, „Ateneum Kapłańskie” 1932, z. 180, s. 378-385, 492-497; S. Wyszynski, *Przewodnie myśli encykliki o chrześcijańskim wychowaniu młodzieży*, „Ateneum Kapłańskie” 1930, z. 150, s. 1-22; Tenże, *Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej*, „Ateneum Kapłańskie” 1932, z. 181, s. 53-59.

⁵⁵ S. Wyszynski, *Z ostatnich walk o religijny charakter szkoły polskiej*, art. cyt., s. 53-59.

⁵⁶ Cyt. za: B. Nawroczyński, *Współczesne prądy pedagogiczne*, Warszawa 1947, s. 4.

⁵⁷ S. Lubelski, *Interpelacja ks. posła Lubelskiego do p. Ministra WRiOP*, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 1936, nr 1, s. 43-45.

⁵⁸ K.A.P., *Prawo rodziców do szkoły*, „Miesięcznik Pasterski Płocki” 1934, nr 10, s. 466n.

chetyczne⁵⁹. Podejmowano wiele trudu i wysiłku, aby poprzez przykład osobisty i przez pracę katechetyczną pozytywnie oddziaływać na młode pokolenie. Te i podobne zagadnienia znalazły wyraz na łamach ówczesnych pism katechetycznych⁶⁰.

Konstytucja i Konkordat normowały organizację nauki religii w szkołach. Były jednak aktami o charakterze ogólnym, dlatego istniała konieczność uszczegółowienia niektórych przepisów ustawodawstwem rządowym lub ministerialnym⁶¹. Spośród wielu rozporządzeń wydanych w tamtym okresie na szczególną uwagę zasługuje ustawa z 17 II 1922 roku⁶² oraz *Statut publicznych szkół powszechnych siedmioletnich*, jako załącznik do rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 21 XI 1933 roku⁶³. W myśl tych rozporządzeń wszystkie dzieci zobowiązane były do uczęszczania do szkół przez siedem lat. Rozporządzenie to przewidywało możliwość tworzenia trzech stopni szkół powszechnych. Szkoła III stopnia posiadała 7 klas, II stopnia – 6 klas i I – 4 klasy. System ten jednak niósł pewne niebezpieczeństwa, jeśli chodzi o organizację nauki religii, bowiem z racji na łączenie klas zdarzało się, iż często zredukowano nauczanie religii do jednej godziny tygodniowo. Praktyce tej przeciwstawiły się władza diecezjalna i duchowieństwo⁶⁴. W sumie w Polsce międzywojennej (1924) istniało ok. 30.000 szkół powszechnych, w tym 1.200 szkół siedmioklasowych, reszta niższego typu organizacyjnego. W szkołach tych pobierało naukę religii ponad 3 miliony dzieci⁶⁵.

Konstytucja i Konkordat odnosiły się również do organizacji nauki religii w szkołach średnich. Podobnie jak przy organizacji katechezy w szkołach

⁵⁹ Zob. więcej: R. Czekalski, *Koła Księży Prefektów w II Rzeczypospolitej*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1996, nr 11, s. 566-575; Tenże, *Prefekt w okresie międzywojennym*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1997, nr 1, s. 28-33.

⁶⁰ Z. Choromański, *Wychowanie państwowe*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1933, s. 29-38; A. Gerstmann, *O wychowaniu państwowym*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1935, s. 226; J. Rychlicki, *Nasza organizacja - koniecznością dzisiejszych stosunków*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1925, s. 172-184; por. R. Czekalski, *Czasopisma katechetyczne w Polsce w okresie międzywojennym*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1997, nr 12, s. 543-550.

⁶¹ M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917-1977*, Warszawa 1978, s. 25-37.

⁶² „Dziennik Urzędowy” 1922, poz. 143.

⁶³ „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego” 1933, poz. 194.

⁶⁴ *Organizacja szkoły powszechnej*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1937, nr 5, s. 246n; *Katolicka myśl wychowawcza hasłem kursu diecezjalnego*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1937, nr 1, s. 29.

⁶⁵ *Organizacja nauczycieli szkół powszechnych w Polsce*, „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1924, nr 3, s. 60.

powszechnych, sprawę organizacji nauki religii w szkołach średnich regulowało ustawodawstwo rządowe i ministerialne oraz rozporządzenia diecezjalne i ogólnokościelne. Sprawę szkolnictwa średniego ostatecznie regulowała ustawa z 11 III 1932 roku⁶⁶. W myśl tej ustawy wprowadzono czteroletnie jednolite programowo gimnazja oraz dwuletnie licea o zróżnicowanym programie według grup przedmiotów. Szkoły zawodowe podzielono na szkoły dokształcające, szkoły typu zasadniczego oraz szkoły przysposobienia zawodowego. Zapisy ogólne i szczegółowe zapewniały naukę religii we wszystkich typach szkół w wymiarze 2 godzin tygodniowo, według obowiązujących programów nauczania⁶⁷.

W okresie międzywojennym dla szkół powszechnych opracowano i wprowadzono w życie dwa programy nauki religii. Pierwszy jednolity szkolny program nauki religii zatwierdzony został przez biskupów polskich w 1919 roku⁶⁸. Funkcjonował on do roku 1935, kiedy to zatwierdzono nowy program nauki religii. Całość programu z 1919 roku oparto na zagadnieniach katechizmowych⁶⁹. Program w poszczególnych klasach szkoły powszechnej, pomijając pierwsze dwa lata nauki, które związane były z przygotowaniem do I Komunii św., można ująć

⁶⁶ S. Mauersberg, *Ustawa o ustroju szkolnictwa z 11 III 1932 roku*, w: *Historia wychowania wiek XX*, t. 1, red. J. Miąso, Warszawa 1984, s. 63-66; M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917-1977*, dz. cyt., s. 37-47.

⁶⁷ J. Stroba, *Przepowiadanie i interpretacja*, Poznań 1981, s. 107.

⁶⁸ *Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych – religia rzymsko-katolicka*, Warszawa 1920.

⁶⁹ *Program klasy I obejmował katechezy biblijne, w których centralne miejsce zajmuje osoba Jezusa Chrystusa, a szczególnie Jego lata dziecięce oraz Jego Męka. W zakres programu wchodziły także nakazy moralne oraz pouczenia o modlitwie, słuchaniu Mszy świętej. Miał on także na uwadze dalsze przygotowanie do sakramentu pokuty i Eucharystii. Głównym celem i zadaniem nauki religii w klasie II było przygotowanie do I spowiedzi i Komunii św. Zaaprobowano wcześniejsze projekty ks. Z. Bielawskiego, który w jednym ze swych artykułów wskazywał na zakres treści nauczania w klasie II. Pisał on: „W I kwartale wziąć dziesięć przykazań, jako dalsze przygotowanie do I spowiedzi. Następnie Skład Apostolski z szczególnym uwzględnieniem życia publicznego P. Jezusa. Omawiać szczegółowo ustępy z historii biblijnej, które łatwo dadzą się zastosować do spowiedzi i Komunii św. Bezpośrednie przygotowanie w kwietniu i maju tak, żeby spowiedź i Komunia (razem) przypadła w maju. Unikać teoretycznych objaśnień. Pogłębienie pozostawić na III rok nauki”. W klasie III, zgodnie z programem, należało raz jeszcze przekazać te same prawdy katechizmowe, a więc: przykazania, wiadomości na temat sakramentu pokuty i Eucharystii. Program klasy III był zatem powtórzeniem dotychczas przyswojonych treści katechizmowych. Podobnie jak w klasie II program klasy III zakładał realizowanie podjętych zagadnień w oparciu o opowiadania biblijne ze Starego i Nowego Testamentu. W klasie IV proponowano bogaty materiał historii biblijnej Starego i Nowego Testamentu, natomiast w klasie V - wykład wiary i moralności uwzględniający wiadomości liturgiczne. W następnych dwóch klasach: VI i VII program zakładał realizację materiału z historii Kościoła.* [R. Czekalski, *Katecheza w diecezji plockiej w okresie międzywojennym (1918-1939)*, dz. cyt., s. 150n].

w postaci zasadniczych pytań.: w klasie III – Co dla nas Bóg uczynił? (na tle wybranych opowiadań biblijnych); w klasie IV – Cośmy dla Boga uczynili?; w klasie V – Co Chrystus dla nas uczynił?; w klasie VI – Cośmy czynić powinni? (na tle historii Kościoła); w klasie VII – Co ludzkość w ostatnich dziewiętnastu wiekach pod wpływem nauki Jezusa Chrystusa rzeczywiście uczyniła?⁷⁰.

Po kilku latach funkcjonowania programu dostrzeżono trudności w jego realizacji. Trudności te związane były ze zbyt bogatym materiałem. Ówczesny Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, W. Jędrzejewicz, rozporządzeniem z dnia 1 X 1935 roku wprowadził w życie nowy program nauki religii w szkołach powszechnych⁷¹. Z racji trójstopniowego układu organizacyjnego szkół powszechnych, w następnych latach wydawano nowe rozporządzenia ministerialne, wprowadzające programy nauczania religii dla szkół I⁷² i II stopnia nauczania⁷³. Obydwa programy weszły w życie z dniem 1 IX 1938 roku⁷⁴. Programy te nie wносиły zasadniczych zmian co do treści nauczania. Uwzględniały jedynie inny układ materiału, ułatwiający nauczanie w klasach łączonych. Brały one pod uwagę także specyfikę I czy II stopnia organizacyjnego danej szkoły⁷⁵. W związku z wydaniem wyżej wymienionych programów szkolnych ukazało się specjalne rozporządzenie dla wszystkich nauczycieli szkół powszechnych, które

⁷⁰ P. Poręba, *Dzieje katechetyki*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 3, cz. 2, Lublin 1977, s. 161.

⁷¹ Zob. *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w publicznych szkołach powszechnych III stopnia z polskim językiem nauczania*, Lwów 1935, s. 2. Nowy program nauki religii obejmował następujący materiał nauczania. W klasie I – pogadanki wstępne i nauka pacierza. W klasie II – przygotowanie do 1 spowiedzi i Komunii świętej, w oparciu o opowiadania biblijne ze Starego i Nowego Testamentu. Materiał nauczania w klasie III obejmował przykazania Boskie i kościelne oraz powtórzenie wiadomości na temat sakramentu pokuty i Eucharystii z klasy II. W klasie IV chodziło o utrwalenie prawd wiary i zasad moralności chrześcijańskiej oraz poznanie innych sakramentów świętych, jak również zapoznanie z kilkoma miejscami kultu religijnego w Polsce. Materiał nauczania w klasie V obejmował znajomość głównych faktów z dziejów Objawienia Bożego w Starym Testamencie oraz dziejów Objawienia Bożego w Nowym Testamencie, aż do nauki Pana Jezusa o Królestwie Bożym. Podobnie w klasie VI, cały materiał nauczania, który obejmował Objawienie Boże w Nowym Testamencie, od nauki Pana Jezusa o Królestwie Bożym do końca Dziejów Apostolskich, miał być oparty o teksty Pisma św., uwzględniając tło zdarzeń, a więc miejsce, czas i obyczaje. Materiał nauczania klasy VII, który zatytułowany został „Życie parafialne”, zakładał znajomość: Mszy świętej i jej podstawowych części, sakramentów świętych i ich roli w życiu chrześcijanina, roku kościelnego, życia parafialnego [R. Czekański, *Katecheza w diecezji płockiej w okresie międzywojennym (1918-1939)*, dz. cyt., s. 152n].

⁷² „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1938, nr 9, s. 408.

⁷³ „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1938, nr 9, s. 409.

⁷⁴ „Miesięcznik Pastorski Płocki” 1938, nr 10, s. 469-471.

⁷⁵ *Program nauki religii rzymskokatolickiej w publicznych szkołach powszechnych II stopnia z polskim językiem nauczania*, Lwów 1938, s. 5-34.

mówiło o obowiązku korelacji innych przedmiotów z nauką religii rzymsko-katolickiej. Minister pisał w rozporządzeniu m.in.: *Polecam nauczycielom szkół powszechnych (...) zaznajomić się z nowym programem nauki religii rzymsko-katolickiej, aby przy realizacji programów poszczególnych przedmiotów uwzględniali we właściwy sposób korelację z nauką religii rzymsko-katolickiej*⁷⁶.

Programy szkolne dotyczące szkół średnich przeszły podobne zmiany, jak programy odnoszące się do szkół powszechnych. Po odzyskaniu niepodległości pierwszym programem przeznaczonym dla szkół średnich był program pochodzący z 1919 roku. Drugi z 1935 roku powstał w wyniku ogólnej reformy szkolnictwa średniego w Polsce. Program dla szkół średnich z 1919 roku⁷⁷ w poszczególnych klasach zakładał realizację różnych przedmiotów. Przedmiotem nauczania w klasach niższych był katechizm, historia biblijna i liturgika, natomiast w klasach wyższych dogmatyka, nauka moralności i historia Kościoła⁷⁸. Po kilku latach ze względów dydaktycznych i metodycznych dogmatykę przesunięto do wyższych klas, a na jej miejsce, w klasie V, wprowadzono historię Kościoła⁷⁹. Domagano się także większego dowartościowania Pisma Świętego w przekazie nowego materiału nauczania⁸⁰.

Ustawa o ustroju szkolnym z 11 III 1932 roku⁸¹, wprowadzająca nowy podział klas w szkołach średnich, spowodowała konieczność opracowania nowego programu nauczania religii⁸². Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, W. Jędrzejewicz, stosownym rozporządzeniem sprawił, że nowy program nauki religii stał się obligatoryjny w roku szkolnym 1936/1937⁸³. Rozporządzenie Ministra odnosiło się do dwóch pierwszych klas gimnazjalnych, natomiast w pozostałych klasach, z pewną zmianą, nauczyciele religii zobowiązani byli do realizacji starego programu⁸⁴. Następne rozporządzenia odnosiły się do klas licealnych⁸⁵.

⁷⁶ „Miesięcznik Pasternski Płocki” 1938, nr 12, s. 572.

⁷⁷ Zob. *Programy naukowe szkoły średniej*, Warszawa 1919.

⁷⁸ Por. M. Rzędowski, M. Szmytkiewicz, *Zbiór ustaw i rozporządzeń*, Toruń 1932, s. 35.

⁷⁹ P. Poręba, *Dzieje katechetyki*, art. cyt., s. 161.

⁸⁰ Por. F. Marlewski, *Uwagi krytyczne nad Ks. Fr. Koniecznego „Programem nauki religii w gimnazjum żeńskim”*, „Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” 1925, s. 112.

⁸¹ „Dziennik Urzędowy Rady Państwa” 1932, nr 38, poz. 389.

⁸² Zob. *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania*, Warszawa 1935; *Program nauki w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Religia rzymsko-katolicka*, Lwów 1938.

⁸³ „Miesięcznik Pasternski Płocki” 1936, nr 5, s. 198.

⁸⁴ „Miesięcznik Pasternski Płocki” 1937, nr 8, s. 377; 1938, nr 10, s. 469.

⁸⁵ „Miesięcznik Pasternski Płocki” 1938, nr 10, s. 469.

Nowy program nauki religii oparty był na kilku przedmiotach. Obejmował on następujący zakres materiału. W klasach gimnazjalnych: klasa I – Życie chrześcijanina z Chrystusem w Kościele i liturgii; klasa II – Nauka wiary i moralności; klasa III – Królestwo Boże na ziemi czyli historia Kościoła do czasów humanizmu; klasa IV – Dzieje Kościoła do XX wieku. W dwóch klasach licealnych program polecał realizować: w klasie I dogmatykę, w klasie II etykę⁸⁶. Obydwa programy dla szkół średnich zakładały układ materiału, który wyznaczony był przez określone przedmioty teologiczne. Miały one korelować z katechizmem. W sposób obrazowy tę korelację ujął ks. J. Łapot, pisząc: *Zarówno katecheza biblijna, jak liturgiczna, jak historyczna mają się skierować do katechizmu jako osi dydaktycznej. Można to wyrazić w pewnym porównaniu do budowli, w której elementem konstrukcyjnym jest katechizm, wypełnieniem konstrukcji jest katecheza biblijna, elementem dekoracyjnym jest historia Kościoła, a użytkowym – liturgia*⁸⁷.

Podsumowując należy stwierdzić, że niezależnie od pojawiających się trudności, nauka religii w szkole funkcjonowała w oparciu o ustawodawstwo państwowe i kościelne. Odbywała się najczęściej w wymiarze 2 godzin tygodniowo i obejmowała dzieci i młodzież do lat 18 oraz była realizowana według określonego programu nauczania. Do pozytywnych przejawów szkolnej katechezy należy zaliczyć: włączenie się duchowieństwa w reorganizację szkolnictwa, troskę o katechizację w szkołach powszechnych i średnich, szukanie rozwiązań z racji pojawiających się trudności organizacyjnych oraz nauczanie religii według zatwierdzonego przez Episkopat programu.

6. Polska Rzeczypospolita Ludowa (1945-1989)

Po zakończeniu II wojny światowej w Polsce zapanował *nowy ład*, który niestety dla nauczania religii rzymsko-katolickiej nie był zbyt łaskawy. Religię traktowano instrumentalnie, w zależności od potrzeby panującej władzy ludowej. W tzw. *odwilżach*, czyli wówczas, gdy chciano osiągnąć określone cele polityczne, religia znajdowała miejsce w szkole, natomiast, gdy nastąpiła, w pojęciu władzy, względna stabilizacja, wyrzucano ją z polskich szkół. W latach 1945-1990 sytuacja taka miała miejsce kilka razy. Trudno jednak wskazać konkretne daty powrotu czy usunięcia nauki religii ze szkół. Odbywało się to najczęściej w sposób podstępny, etapami, odnosiło się do wybranych szkół. Nie bez znaczenia była też lojalność nauczycieli religii wobec władzy ludowej lub jej brak.

⁸⁶ P. Poręba, *Dzieje katechetyki*, art. cyt., s. 161.

⁸⁷ J. Łapot, *Katechetyka*, Kielce 1947, s. 85.

Początkowy okres organizowania nowego ustroju szkolnego trwał do grudnia 1948 roku. Po zakończonej wojnie Kościół bezwzględnie domagał się, aby nauczanie religii odbywało się w szkołach⁸⁸. Było to tym bardziej konieczne, że ówczesna władza dawała od samego początku jasne sygnały, że budować będzie nowe państwo na wzór Związku Sowieckiego, gdzie nie będzie miejsca dla religii. Przykładem takiego myślenia było zerwanie *Konkordatu* ze Stolicą Apostolską 12 IX 1945 roku oraz kolejne działania zmierzające do wyeliminowania religii z życia oświatowego. Od tego momentu nauczanie religii w szkołach opierało się jedynie na ustawie zasadniczej (1921) i zarządzeniach ministerialnych, które wielokrotnie się zmieniały⁸⁹.

Wprawdzie w 1950 roku władze komunistyczne zawarły z Episkopatem porozumienie, które miało regulować szkolną naukę religii, nie dawało ono jednak żadnych gwarancji, że rzeczywiście kwestia ta będzie właściwie rozwiązana. Już w roku szkolnym 1950/1951 w zarządzeniu określającym organizację nowego roku szkolnego nie uwzględniono nauki religii. Oznaczało to, że organizowanie jej sprowadzono na poziom dyrektorów szkół i proboszczów. W roku szkolnym 1953/1954 zaprzestano nauczania religii w liceach pedagogicznych, szkołach zawodowych oraz zarządzono, że w pozostałych szkołach może ona odbywać się jedynie na ostatnich lekcjach. Restrykcje władz komunistycznych prowadzone wobec nauczania religii spowodowały, że w roku szkolnym 1955/1956 nauka religii odbywała się zaledwie w 30% szkół w Polsce⁹⁰. Protesty przedstawicieli Kościoła nie przynosiły efektów⁹¹.

Kościół katolicki w latach 1952-1956, pomimo dramatycznej sytuacji, rozpoczął intensywną pracę nad koncepcją nowego modelu katechezy i wypracował tzw. katechizację synchronizowaną. Odbywała się ona w obszarze parafii.

⁸⁸ Abp A. Sapięha pisał: *Obowiązkiem naszym jako Polaków i katolików jest stanowczo żądać, aby młodzież nasza była wychowywana i kształcona na zasadach katolickich, aby nauka wiary w szkołach należne i pierwszorzędne miejsce zachowała. Wszelkie niezgodne z tym zamiary musimy bezwzględnie odpierać* [List pasterski, „Tygodnik Powszechny” 1945, nr 22].

⁸⁹ A. Offmański, *W kierunku katechezy ewangelizacyjnej. Polska katecheza młodzieżowa w latach 1945-2000*, Szczecin 2000, s. 26n.

⁹⁰ A. Potocki, *Sekularyzacja systemu oświaty w Polsce po II wojnie światowej a katechetyczna praca Kościoła*, w: K. Misiaszek, A. Potocki, *Katecheta i katecheza w polskiej szkole*, Warszawa 1995, s. 56.

⁹¹ Bp Z. Choromański w dniu 22 V 1956 roku pisał do sekretarza KC PZPR F. Mazura: *Nauka religii w szkołach wbrew Porozumieniu jest nie tylko ograniczona, lecz i kasowana; na terenie Warszawy tylko jedna szkoła licealna, i to żeńska, ma naukę religii; setki szkół są przekształcone na szkoły bez nauki religii, a rodzice katoliccy, którzy tego pragną, nie mają możliwości posyłania dzieci do szkół z nauczaniem religii, bowiem takowych nie ma; młodzieży przez władze szkolne są stawiane przeszkody w braniu udziału w praktykach religijnych poza szkołą*. Cyt. za: Tamże.

Wszystkich katechizowanych podzielono na trzy zasadnicze stopnie. I stopień (podstawowy) obejmował dzieci do klasy IV i przygotowywał do spowiedzi i Komunii św. II stopień (zasadniczy) dotyczył dzieci od V do VII klasy; na tym stopniu dzieci miały być zapoznane z głównymi zasadami nauki chrześcijańskiej. III stopień (uzupełniający) obejmował młodzież szkół średnich i młodzież pozaszkolną. Celem tego etapu nauczania było ukształtowanie i utrwalenie światopoglądu i życia katolickiego. Katecheza synchronizowana polegała na ścisłej korelacji pomiędzy niedzielnym kazaniem a prowadzonym w tygodniu nauczaniem religijnym⁹².

W 1956 roku nauka religii powróciła do szkół, ale na nieco innych warunkach. Nie była już przedmiotem obowiązkowym, tak jak w przeszłości. Nauka religii stała się przedmiotem fakultatywnym, nauczyciel religii zaś nie był członkiem rady pedagogicznej (mógł być jedynie zapraszany na obrady rady pedagogicznej z głosem doradczym). Rodzice deklarowali na piśmie udział ich dziecka w lekcjach religii. Lekcje religii mogły być organizowane jedynie na życzenie rodziców, a ich prowadzenie uzależnione było od zgody kierownictwa szkoły⁹³. Niedługo trzeba było czekać, aby przekonać się, że nowe ustalenia pomiędzy rządem W. Gomułki a Episkopatem niewiele znaczą. Już bowiem w 1957 roku rozpętano kolejną wojnę z nauką religii. Najpierw zarządzono, że ocena z religii nie może być wpisywana na świadectwo maturalne i ukończenia szkoły, następnie zakazano zatrudniać proboszczów i wikariuszy na zasadzie mianowania, a jedynie na roczną umowę o pracę. W 1958 roku podjęto kolejne restrykcyjne decyzje, takie jak wprowadzenie zakazu uczenia religii przez osoby zakonne, zwiększenie nauczycielom religii *pensum* dydaktycznego, rezygnacja z umieszczania oceny z religii na świadectwie szkolnym, zakaz organizowania przez szkoły praktyk religijnych, umieszczanie lekcji religii poza siatką zajęć szkolnych, polecenie usuwania emblematów religijnych ze szkół⁹⁴. W 1959 roku zlikwidowano wolne dni przeznaczone dla uczniów na rekolekcje oraz rozpoczęto z różnych racji wycofywać naukę religii ze szkół (w 1959 roku bez nauki religii było w Polsce 15% szkół, zaś w 1960 szkół takich było już 75%)⁹⁵.

W 1961 roku Sejm PRL uchwalił nową ustawę o systemie oświaty, w której zapisano zasadę świeckości szkoły. Konsekwencją tego zapisu były akty wykonawcze, zakazujące nauczanie religii w polskich szkołach. W tym samym roku i zapewne z racji na wspomniany zapis Kościół podjął się ogromnego i poniekąd

⁹² J. Doppke, *Katechizacja w Polsce 1945-1990*, Pelplin 1998, s. 81n.

⁹³ P. Tomasik, *Nauczanie religii w publicznym liceum ogólnokształcącym wobec założeń programowych polskiej szkoły*, Warszawa 1998, s. 25.

⁹⁴ Tamże, s. 26; J. Doppke, *Katechizacja w Polsce 1945-1990*, dz. cyt., s. 95-97.

⁹⁵ J. Doppke, *Katechizacja w Polsce 1945-1990*, dz. cyt., s. 98.

pionierskiego wysiłku związanego z organizowaniem sieci punktów katechetycznych, do których *przeniesiono się* z nauczaniem religii. Lekcje religii odbywały się w kościołach, kaplicach, zakrystiach, na plebaniach, w pomieszczeniach gospodarczych i w domach prywatnych. Punkty katechetyczne organizowano nie tylko przy kościołach, ale w zasadzie w każdej miejscowości, w której znajdowała się szkoła⁹⁶.

Zarówno w latach sześćdziesiątych, jak i siedemdziesiątych, reżim komunistyczny próbował kontrolować nauczanie religii w punktach katechetycznych, stosując różnego rodzaju restrykcje wobec proboszczów, nauczycieli religii lub osób wspierających ich organizację⁹⁷. Dopiero w latach osiemdziesiątych dostrzec można pewne złagodzenie w tej sprawie, czego potwierdzeniem jest zarządzenie Ministra Oświaty i Wychowania z 1981 roku w sprawie umożliwienia dzieciom i młodzieży szkolnej uczestnictwa w katechezie parafialnej. Z tej racji dyrektorzy szkół zobligowani zostali do uzgodnienia szkolnego planu lekcji z parafialnym planem katechetycznym. Ponadto, w tym samym roku, wyrażono zgodę na naukę religii w zakładach poprawczych i schroniskach dla nieletnich, a w 1982 roku wyrażono zgodę, aby nauka religii odbywała się dla dzieci i młodzieży przebywającej w sanatoriach w wymiarze dwóch godzin tygodniowo⁹⁸. Nauka religii odbywała się w punktach katechetycznych aż do polskich przemian ustrojowych 1989 roku. Obrady *okrągłego stołu* oraz późniejsze decyzje, państwowe i kościelne, zamknęły trudny komunistyczny okres dla nauczania religii w polskich szkołach i podejmowaną walkę o jej kształt.

W okresie PRL, niezależnie od wielorakich trudności i miejsca nauczania religii, nauczanie to odbywało się według określonego programu. Po 1945 roku bazowano na przedwojennych programach nauczania (w 1947 roku, a następnie w 1958 roku, zostały one zatwierdzone przez Ministerstwo Oświaty i wprowadzone do użytku szkolnego). Programy w swoich założeniach zasadniczo nie odbiegały od programu wprowadzonego po reformie oświaty przeprowadzonej w okresie międzywojennym⁹⁹. Programy te obowiązywały do 1 IV 1971 roku, gdy został zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski *Ramowy program*

⁹⁶ Tamże, s. 99-116.

⁹⁷ H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944-1961)*, Białystok 1997, s. 284-288.

⁹⁸ P. Tomasiak, *Nauczanie religii w publicznym liceum ogólnokształcącym wobec założeń programowych polskiej szkoły*, dz. cyt., s. 28.

⁹⁹ J. Charytański, A. Offmański, *Program katechizacji młodzieżowej*, w: *Teoretyczne założenia katechezy młodzieżowej*, red. R. Murawski, Warszawa 1989, s. 279; por. R. Czekalski, *Przedmiot i programy nauczania katechetycznego w Polsce w I połowie XX wieku*, „Seminare” 2001, s. 66-72.

*katechizacji w zakresie szkoły podstawowej (I-VIII) i Ramowy program katechizacji w zakresie szkoły średniej (I-IV)*¹⁰⁰. Nowy program katechetyczny dla dzieci i młodzieży został podzielony na trzy cykle. Dwa pierwsze dotyczyły szkoły podstawowej: cykl I – eucharystyczny, cykl II – dojrzałości chrześcijańskiej (bierzmowanie), cykl III dotyczył szkoły ponadpodstawowej – chrześcijanin w świecie współczesnym¹⁰¹.

Ramowy program katechizacji był odzwierciedleniem posoborowych kierunków katechetycznych (kerygmatycznego i antropologicznego), rozwijających się na Zachodzie, a także uwzględniał niektóre wskazania zawarte w dokumentach II Soboru Watykańskiego, szczególnie w Konstytucji dogmatycznej o Objawieniu Bożym *Dei Verbum* i Konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*¹⁰². Kerygmatyczno-antropologiczne ukierunkowanie nowego programu szczególnie mocno wyakcentowane zostało we wprowadzeniu do III cyklu: *Nowy program odstępuje od podziału na przedmioty i łączy treści dogmatyczne, biblijne, moralne i historyczne ze sobą; usiłuje dosto-*

¹⁰⁰ *Ramowy program katechizacji w zakresie szkoły podstawowej (I-VIII)*, w: *Materiały pomocnicze do nauczania religii. Szkoła podstawowa*, Wrocław 1991, s. 17-28; *Ramowy program katechizacji w zakresie szkoły średniej (I-IV)*, w: *Materiały pomocnicze do nauczania religii. Szkoła średnia*, Wrocław 1991, s. 5-17.

¹⁰¹ Schemat programu był następujący: *Cykl I: eucharystyczny: Klasy I-II – Wprowadzenie w życie chrześcijańskie. Zbliżenie do osoby Jezusa Chrystusa – historycznego i żyjącego dziś w Kościele. Przygotowanie do pełnego uczestnictwa we Mszy św. i do sakramentu pokuty. Klasy III-IV – Dalsze pogłębianie życia religijnego jako świadomego uczestnictwa w życiu Kościoła przez bliższe poznanie Historii Zbawienia, stale urzeczywistniającej się w naszym życiu oraz szczególne pogłębienie uczestnictwa w Eucharystii i sakramencie pokuty. Cykl II: dojrzałości chrześcijańskiej (bierzmowanie): Klasy V-VI – Kształtowanie życia religijnego i przekonań przez głębsze poznanie prawd wiary, zbliżenie do liturgii oraz poszerzenie znajomości Pisma św. Wybrane zagadnienia – zilustrowane głównie postaciami – z dziejów Ludu Bożego Nowego Przymierza, szczególnie te, które mogą służyć do rozwiązania problemów aktualnie nurtujących dzieci. Klasy VII-VIII – Kształtowanie postaw chrześcijańskich, głównie w oparciu o Ewangelię. Społeczny charakter etyki chrześcijańskiej z uwzględnieniem zagadnień dotyczących rodziny i małżeństwa. Wybrane przykłady realizacji Ewangelii przez Lud Boży w historii i życiu współczesnym. Cykl III: chrześcijanin w świecie współczesnym: Klasa I – Spotkanie z Chrystusem. Przybliżenie młodzieży tajemnicy Chrystusa, Boga-Człowieka. Jego rola i znaczenie w Historii Zbawienia. Klasa II – Chrystus żyjący w swoim Kościele. Ukazanie perspektyw Kościoła przeszłości i teraźniejszości. Historia Kościoła i jego współczesność. Klasa III – Człowiek wobec problemów wiary. Współczesne problemy związane z wyznawaną wiarą. Pobudzenie młodzieży do dalszego pogłębiania wiary. Klasa IV – Chrześcijanin w świecie współczesnym. Poszerzenie wizji chrześcijaństwa i ukazanie go na tle współczesnych problemów świata [R. Czekański, *Polskie dokumenty katechetyczne po Soborze Watykańskim II*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 2002, nr 2, s. 28-30].*

¹⁰² R. Murawski, *Program katechezy w szkołach ponadpodstawowych*, w: *Katecheza w szkole*, red. J. Krucina, Wrocław 1992, s. 93-106.

sować je do rozwoju psychicznego w danym okresie oraz obiera egzystencjalny, a nie ontologiczny punkt wyjścia nauczania. Tym samym przesuwając akcent wiedzy o prawdach religijnych i moralnych na osobiste zaangażowanie się młodzieży w wiarę, a więc z poznania rozumowego na decyzję woli i miłość jako odpowiedź na apel Boga. Tak pojęte nauczanie religii, a raczej wychowanie religijne młodzieży, ma stawiać jej przed oczyma nie tylko ideał, ale i rzeczywistość¹⁰³.

Zgodnie z zaleceniem Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski do *Ramowego programu* mogły być opracowywane programy szczegółowe. Akceptację taką otrzymały następujące programy szczegółowe: dwie wersje dla szkół podstawowych: *jezuicka* i *warszawsko-kielecka* oraz dwie wersje dla szkół średnich: *poznajska* i *krakowska*, przy czym ta ostatnia została uzupełniona mutacją wydaną w diecezji łódzkiej¹⁰⁴. W następnych latach pojawiały się programy szczegółowe w innych diecezjach lub ośrodkach uniwersyteckich, jak, na przykład, na KUL-u. Dzięki rozróżnieniu na *Program ramowy* i programy szczegółowe, jak słusznie zauważa ks. J. Charytański, przybliżyliśmy się do rozwiązań katechezy francuskiej, z obowiązującym w niej *Fond obligatoire* oraz podręcznikami środowiskowymi¹⁰⁵. W Polsce program z 1971 roku obowiązywał przez 30 lat, aż do momentu zatwierdzenia nowego programu w 2001 roku.

Zgodnie z *Ramowym programem* i *programami szczegółowymi* rozpoczęła się praca związana z pisaniem katechizmów i podręczników katechetycznych dla uczniów szkół podstawowych i średnich oraz podręczników i materiałów katechetycznych dla katechetów. Od 1971 roku powstało wiele serii podręczników i pomocy katechetycznych¹⁰⁶.

7. Nauczanie religii po roku 1990

Nauczanie religii powróciło do polskich szkół w roku szkolnym 1990/1991. Powrót ten normowała najpierw *Instrukcja dotycząca powrotu nauczania religii do szkoły w roku szkolnym 1990/91* z dnia 3 VIII 1990 roku podpisana przez Ministra Edukacji Narodowej Henryka Samsonowicza, a następnie *Ustawa o systemie oświaty* z dnia 7 IX 1991 roku oraz *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 IV 1992 roku w sprawie warunków i sposobu organizowa-*

¹⁰³ *Ramowy program katechizacji w zakresie szkoły średniej*, dok. cyt., s. 5.

¹⁰⁴ J. Charytański, A. Offmański, *Program katechizacji młodzieżowej*, art. cyt., s. 281n; W. Koska, *Katechetyka*, Poznań 1993, s. 44.

¹⁰⁵ J. Charytański, *Zmagania o kształt katechezy w Polsce*, Kraków 2001, s. 75.

¹⁰⁶ Wykaz podręczników odnaleźć można w: *Bibliografia katechetyczna 1945-1995*, opr. R. Murawski, R. Czekalski, J. Tochmański, Warszawa 1999, s. 55-78.

nia nauki religii w szkołach publicznych, podpisane przez Ministra Edukacji Narodowej Andrzeja Stelmachowskiego.

W świetle wymienionych aktów prawnych oraz tych, które pojawiły się w późniejszym okresie¹⁰⁷, nauka religii stała się przedmiotem fakultatywnym, nauczaniem w wymiarze 2 godzin tygodniowo, nauczyciele religii stali się pełnoprawnymi członkami rad pedagogicznych, zatrudnionymi na podstawie misji kanonicznej, wydanej przez właściwego biskupa miejsca. Księża katecheci przez pierwsze siedem lat nie pobierali wynagrodzeń za wykonywaną pracę. Lekcje religii mogły być wizytowane przez wskazanych przez władzę kościelną wizytatorów nauki religii oraz przez władze oświatowe w zakresie metodyki nauczania. Uczniowie uzyskali możliwość korzystania z 3 dni wolnych od nauki w szkole w celu uczestniczenia w rekolekcjach wielkopostnych. W szkole mogła być prowadzona modlitwa oraz była akceptacja na zawieszenie krzyży¹⁰⁸.

Od strony prawnej należałoby stwierdzić, że po latach zniewolenia nauczanie religii wreszcie uzyskało właściwe miejsce w szkole i akceptację społeczną. Należy jednak zaznaczyć, że i w tym okresie nauka religii ciągle musiała walczyć o swoje miejsce. Nie brakowało jej zagorzałych przeciwników w 1990 roku i w latach następnych, którzy różnymi sposobami próbowali podważyć zarządzenia zezwalające na nauczanie religii w szkole.

Niezależnie od różnego typu trudności z nauczaniem religii i pojawiających się głosów sprzeciwu¹⁰⁹, nauka religii w polskich szkołach nauczana jest nieprzerwanie już osiemnasty rok. Uczestniczy w niej zdecydowana większość dzieci i młodzieży. Z danych statystycznych o katechizacji w Polsce w roku szkolnym 2004/2005 wynika, że w nauce religii uczestniczy: w przedszkolach 94,75% dzieci; w szkołach podstawowych 98,07% dzieci; w gimnazjach 97,18% młodzieży; w szkołach ponadgimnazjalnych ogólnokształcących 93,29% młodzieży; w technikum i szkołach zawodowych 92,67% młodzieży. W tym samym roku szkolnym zatrudnionych było w sumie 34.498 katechetów, wśród których księża diecezjalni stanowili 11.831 (34,29%); księża zakonni – 1.167 (3,38%); siostry zakonne – 2.893 (8,38%); świeccy – 18.607 (53,93%)¹¹⁰.

¹⁰⁷ Rozporządzenia państwowe i kościelne odnoszące się do nauki religii po 1990 roku znaleźć można w opracowaniu: *Aspekty prawne nauczania religii rzymskokatolickiej w polskim systemie oświatowym*, opr. S. Łabendowicz, Radom 2001.

¹⁰⁸ P. Tomasik, *Nauczanie religii w publicznym liceum ogólnokształcącym wobec założeń programowych polskiej szkoły*, dz. cyt., s. 31.

¹⁰⁹ Zob. więcej na ten temat: A. Potocki, *Wychowanie religijne w polskich przemianach. Studium socjologiczno-pastoralne*, Warszawa 2007, s. 142-162.

¹¹⁰ S. Łabendowicz, *Sprawozdanie z działalności Komisji Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski w latach 1999-2004*, www.katecheza.episkopat.pl/sprawozd.htm [25 VII 2008].

Powrót nauki religii do szkół w 1990 roku przyczynił się do podjęcia przez Kościół katolicki w Polsce wielu istotnych decyzji i konkretnych działań katechetycznych, które korzystnie wpłynęły na rozwój zarówno refleksji katechetycznej na gruncie naukowym, jak i praktyki katechetycznej. Wyrazem tego jest przede wszystkim dobrze wykwalifikowana kadra katechetyczna, ale także wiele cennych opracowań z zakresu katechetyki¹¹¹, pierwsze dyrektorium katechetyczne, podstawa programowa i program nauki religii i wiele nowych podręczników i pomocy dydaktycznych do nauki religii. Zasygnalizowane jedynie osiągnięcia Kościoła katolickiego w zakresie katechetyki i katechezy ostatnich lat są niewątpliwym sukcesem, którym możemy poszczycić się także na gruncie europejskim. Co więcej, dla Europy Zachodniej i Wschodniej wiele obszarów polskiej działalności katechetycznej, zarówno naukowej, jak i praktycznej, może okazać się godne uwagi i stanowić dobrą inspirację do ubogacenia własnej aktywności katechetycznej.

Ks. prof. Roman Murawski w jednej ze swych publikacji napisał: *Gdy patrzymy na historię polskiej katechezy i jej ewolucję z perspektywy obecnego czasu, tj. końca lat dziewięćdziesiątych, to dostrzeżemy – z jednej strony – jej dramatyczne zmagania o przetrwanie, o dorównanie kroku europejskiej katechezie, z drugiej – niezwykle dynamikę jej rozwoju... Mieliśmy też szczęście posiadać wybitnych twórców, których oryginalne rozwiązania zarówno w dziedzinie refleksji katechetycznej, jak i rozwiązań dydaktycznych czy instytucjonalnych (organizacyjnych), wycisnęły niezatarte znamię na polskiej myśli i praktyce katechetycznej*¹¹². Dokonany przegląd poszczególnych okresów działalności katechetycznej w Polsce w obszarze nauczania religii w szkołach najlepiej potwierdza przytoczone słowa Księdza Profesora, ale także skłania do sformułowania kilku wniosków końcowych. Po pierwsze, tysiącletnia historia poucza, że nauka religii od samego początku istnienia szkolnictwa w Polsce znajdowała się w obrębie zainteresowania Kościoła katolickiego. Po drugie, Kościół, jako założyciel pierwszych szkół w Polsce, nie ograniczał się jedynie do nauki religii, ale zawsze postrzegał ją w całokształcie procesu dydaktyczno-wychowawczego. Po trzecie, zarówno w niewoli, jak i w okresach wolności, znajdowali się ludzie, którym z racji ideologicznych nauka religii w szkołach przeszkadzała i którzy podejmowali różnego typu, nawet brutalne, działania, aby ją wyelimi-

¹¹¹ Zob. *Bibliografia katechetyczna 1945-1995*, opr. R. Murawski, R. Czekalski, J. Tochmański, dz. cyt.; *Bibliografia katechetyczna 1996-2000*, R. Murawski, R. Czekalski, Warszawa 2002.

¹¹² R. Murawski, *Stuletni bilans polskiej katechezy*, „Katecheta” 2000, nr 1, s. 4; por. *Słownik katechetyków polskich XX wieku*, red. R. Czekalski, Z. Marek, R. Murawski, Warszawa 2003.

nować ze szkoły. Niezależnie jednak od trudności społeczno-politycznych, zaborów i zniewolenia totalitarnego, nauka religii od początku istnienia szkół znajdowała się w wykazie nauczanych przedmiotów. Jedynym wyjątkiem był okres reżimu komunistycznego po II wojnie światowej, który restrykcyjnie, nie licząc się z wolą rodziców, dzieci i młodzieży oraz duchowieństwa, wyrzucił naukę religii z polskich szkół.